

بررسی آوایی سوره مبارکه ضحی

سید محمد رضا علوی^۱

چکیده

علوم ادبی به عنوان علوم آلی برای فهم متون دینی و دریافت دقائق آن‌ها برای پژوهشگر علوم دینی مطرح هستند. ریزبینی‌های بیشتر و دقت به جنبه‌هایی که کاوش در آن‌ها کمتر انجام شده است ما را در به دست آوردن نکات دقیق‌تر و عمیق‌تر یاری می‌نمایند یکی از این عرصه‌ها بررسی‌های عمیق و همه‌جانبه و مبتنی بر مقایسه در ساخت آوایی قرآن کریم است این پژوهش در پی آن است که پس از بررسی اختلاف قرائات در سوره مبارکه ضحی به عنوان یک نمونه با تکیه بر تحلیل‌ها آماری و مقایسه با سایر سور جزء سسی قرآن به رمزگشایی آوایی و نمایش ائتلاف لفظ و معنا در این سوره بپردازد.

واژگان کلیدی: سوره ضحی، نظم آهنگ، دلالت‌های صوتی

مقدمه

علوم ادبی با تمام زیر مجموعه‌های خود نسبت به علوم عمومی چون تفسیر، حدیث، فقه و... علمی آلی محسوب می‌شوند و غایت از مطالعه آن‌های برای پژوهشگر علوم دینی دست یابی به معارف نصوص دینی است.

از سویی قرآن به عنوان عالی‌ترین متن دینی و نص ادبی مجالی واسع برای پژوهش‌های ادبی و زبانی فراهم کرده است؛ در طول ۱۴ قرن که از نزول قرآن می‌گذرد کتاب‌های متفاوتی چون غریب القرآن‌ها و معانی القرآن‌ها در شرح بازگویی نکات ادبی این کتاب شریف نگاشته شده است و سال‌های اخیر شاهد تلاش‌های گسترده در جمع‌آوری آثار گذشتگان و یا پرداختن به وجهه‌ها و جنبه‌های جدید از این کتاب مقدس بوده است، از آن جمله می‌توان به مقالاتی چون سورة الضحی دراسة دلالية (۲۰۲۰م)، موسی جاسم عجیل در مجله الدراسات المستدامة یا تحلیل و بررسی سورة ضحی با تکیه بر نقد فرمالیسم (۱۳۹۳)، محمد خاقانی / محسن غلامحسین کهوری در مجله پژوهشنامه نقد ادب عربی و یا الاقناع بالعواطف فی الخطاب القرآنی: سورة الضحی نموذجاً (۲۰۱۹م)، الکیال خلیل در مجله دراسات الثقافیة و اللغویة و الفنیة اشاره نمود و نمی‌توان از ذکر نام کتاب‌هایی چون التصوير الفنی فی القرآن سید قطب یا علی طریق التفسیر البیانی دکتر سامرایی یا التفسیر البیانی للقرآن الکریم دکتر عایشه عبدالرحمن و یا الدلالة الصوتیة فی القرآن اثر دکتر ماجد نجار صرف نظر کرد. به هر روی هر کدام از این تلاش‌های ارزشمند در پی نشان دادن بخشی از زیبایی‌های ادبی این کتاب شریف بوده‌اند، برخی از این کتب و مقالات به واکاوی جنبه‌های صوتی و آوایی این کتاب نیز پرداخته‌اند اما شوربختانه گاهی از افراط در امان نبوده‌اند^۱ و همچنین با بیان مطالب نظری شواهدی را از جای جای قرآن جمع‌آوری و ذکر نموده‌اند. این پژوهش بر آن است که بررسی آوایی سورة مبارکه ضحی را با نگاه به اختلاف قرائات و با مقایسه با سایر سور جزء ۳۰ قرآن به سرانجام رساند تا گوشه‌ای از شگفتی‌های آوایی این سورة شریفه با بیانی مستدل تبیین گردد.

۱. که عمدتاً حاصل نگاه جزیره‌ای به آیات است مثلاً برخی از تعداد زیاد تکرار حروف لام در سورة ضحی نتیجه‌گیری‌هایی در دلالت‌های خاص در این سورة کرده‌اند که با مراجعه به جدول تکرار حرف لام در آیات قرآن کریم واضح می‌گردد که درصد بالای این تکرار اختصاصی به این سورة شریفه ندارد تا دلالتی خاص از این تکرار در این سورة اثبات شود.

لازم به تذکر است که اولاً اصل وجود نظم آهنگ در آیات قرآن در این پژوهش به عنوان اصل مسلم بوده و ثانیاً مراد از نظم آهنگ زبان قرآن موسیقی خاصی است که از نظم و چینش حکیمانه حروف پدید می‌آید و این نظم ویژه آوای حروف را با معنای سخن مرتبط می‌سازد. (خوش منش، ۱۳۹۹، ص ۱۵)

این پژوهش در پی آن است که پس از بررسی اختلاف قرائات در این سوره به کنکاش در ویژگی‌های آوایی این سوره پرداخته، گامی در نمایاندن تناسب محتوا با الفاظ باشد.

اختلاف قرائات

در قرائات سبعة معروفه جز در اماله و مانند آن اختلافی در واژگان وجود ندارد (ابن ابی طالب، ۱۴۰۲ق، ص ۷۲۸)؛ در ادامه به تفصیل جزئیات اختلاف قرائات^۱ در این سوره را آیه به آیه بررسی خواهیم کرد:

آیه نخست: حمزه و کسایی (الدانی، ۱۴۰۴م، ص ۲۲۳، ابن الجزری، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۳۷) ابوعمر و در روایت عبدالوارث و نافع (فارسی، ۱۴۱۳ق، ج ۶، ص ۴۲۲) خلف و نافع (رشدی سوید، ایمن (۱۴۱۰ق). التذکره فی القرائات الثمان للامام ابی الحسن طاهر بن عبدالمنعم بن غلبون، پایان نامه لیسانس، چاپ نشده، جامعه ام القری، ج ۲، ص ۶۳۱) الف در ضحی را به اماله خوانده‌اند، نافع در روایت خلف و ابوعمر و در روایت یزیدی (فارسی، ۱۴۱۳ق، ج ۶، ص ۴۲۶) اسماعیل، ازرق و ورش آیه را به تقلیل خوانده‌اند. (البناء، ۱۴۰۷ق، ص ۶۱۶) غیر آنها آیه را به فتح خوانده‌اند. (الخطیب، بی تا، ج ۱۰، ص ۴۷۷) آیه دوم: حسن جیم در سجی را مشدد خوانده است؛ (ابن خالویه، ۲۰۰۶م، ص ۵۲۴) کسایی، خلف، ورش، نافع در روایت عبد الوارث و ابوعمر و در روایت عباس سجی را به اماله خوانده‌اند. (ابن ابی طالب، ۱۴۰۳ق، ص ۲۷۳؛ الدانی، ۱۴۰۴م، ص ۲۲۳؛ نحاس، ۱۴۲۱ق، ج ۵، ص ۱۵۴؛ البناء، ۱۴۰۷ق، ص ۶۱۶) ابوعمر و در روایت یزیدی و عبدالوارث، نافع در روایت خلف از اسحاق و ازرق و ورش سجی را به تقلیل خوانده‌اند. (الدانی، ۱۴۰۴م، ص ۲۲۳؛ نحاس، ۱۴۲۱ق، ج ۵، ص ۱۵۴؛ البناء، ۱۴۰۷ق، ص ۶۱۶) حمزه و دیگران نیز آن را فتح خوانده‌اند. (الخطیب، بی تا، ج ۱۰، ص ۴۷۷)^۲

۱. بدیهی است که اختلاف قرائات همگی دارای اعتبار یکسان نیست، اعتبار ائمه قرائات با سایرین برابر نیست.
۲. برای توضیحات بیشتر درباره وجه اماله سجی در این آیه شریفه رک: الازهری، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۶۴۱ و همچنین نحاس، ۱۴۲۱ق، ج ۵، صص ۱۵۵-۱۵۴.

آیه سوم: عروة ابن زبیر، هشام بن عروة، ابو حیوة، ابو بحریة، ابن ابی عبلة، ابن ابی عباس دال ودعک را مخفف و بدون تشدید خوانده‌اند. (ابوحیان، ۱۴۲۰ق، ج ۱۰، ص ۴۹۶؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۷۶۶؛ عمر و مکرم، ۱۹۸۸م، ج ۸، صص ۱۸۱ - ۱۸۰) گروهی این قرائت را قرائت رسول خدا ﷺ می‌دانند.^۱ (ابن خالویه، ۱۳۶۰ق، ص ۱۱۶؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۷۴۶؛ ابن جنی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۳۶۴)

اما درباره قلی دقیقاً همان اختلافی که در ضحی موجود است دیده می‌شود. آیه چهارم: در للاحرة ورش حرکت همزه را به لام ماقبل منتقل و همزه را حذف نموده است، حمزه، ابن ذکوان، حفص، رویس و ادريس از خلف لام را برای اظهار همزه با سکت قرائت کرده‌اند. ازرق و ورش راء را با ترفیق خوانده‌اند. (البناء، ۱۴۰۷ق، ص ۶۱۶).
ارزق و ورش خیر را به ترفیق قرائت کرده‌اند. (ابن الجزری، بی‌تا، ج ۲، ص ۹۹؛ الخطیب، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۴۷۱)

اماله در الاولی کاملاً مانند اماله در ضحی است.

آیه پنجم: از ابن مسعود برای این آیه دو قرائت گزارش شده است: «و سيعطيك ربك» و «و

۱. نگارنده درباره ادعای این استعمال از زبان افصح من نطق بالضاد دو وجه را (به شرط صحت انتساب به ایشان یا یکی دیگر از فصحاء) محتمل می‌داند اولاً به اعتبار این نقل که گفته می‌شود مشرکین برای استهزاء و تخفیف شان رسول خدا صلی الله علیه و علی آله ودع را مخففه می‌گفتند و بیان می‌داشتند ما ودعک ربک و قرآن برای هماهنگی پاسخ با جواب (یعنی به غرض بلاغی) از این فعل که البته در قیاس عربی صحیح است و کلام منفرد نیز نیست بهره برده شده است. (الخفاجی، بی‌تا، ج ۸، ص ۳۷۰) اگر صحت این واقعه تاریخی اثبات نشود آنگاه حتی اگر با عنایت به کلام سیبویه و ابن درید درباره ترک استعمال ماضی این فعل (سیبویه، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۵؛ ابن درید، ۱۹۸۸م، ج ۲، ص ۶۶۷) کلام را شاذ بدانیم و حتی استعمال عرب را مخالف آن بدانیم، باز از آنجا که اولاً مطابق قیاس است ثانیاً متکلم منفرد نیست (هم در نظم هم در نثر مثلاً نگاه کنید به: سیرافی، بی‌تا، ج ۱، ص ۸۲ بغدادی، ۱۴۱۸ق، ج ۶، ص ۴۷۲-۴۷۱؛ ج ۱، ص ۱۸۳؛ السیوطی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۲) این استعمال را غلط نمی‌داند بلکه استشهاد به آن را صحیح دانسته استعمال آن را استعمالی با درصد کمتر در کنار استعمال لغوی عرب می‌داند. (مبانی این ادعا در مقاله‌ای به قلم همین نگارنده با عنوان استناد به حدیث شریف نبوی در نحو بیان شده است.) ابن مالک نیز در شرح تسهیل ترک ودع را استعمال غالبی دانسته است. (ناظر الجیش، بی‌تا، ج ۹، ص ۴۵۳).

لسيعطيك ربك» ابن عطيه می‌گوید قرائت دوم در مصحف ابن مسعود موجود است. (ابن عطيه، ۱۴۲۲ق، ج ۵، ص ۴۹۴؛ فراء ۱۹۸۰م، ج ۳، ص ۲۷۴؛ نحاس، ۱۴۲۱ق، ج ۵، ص ۱۵۴)
ترضی: اماله در ترضی مانند اماله در ضحی است.

آیه ششم: جمهور قراء آوی را رباعی خوانده‌اند، اما ابوالاشهب عقیلی و فرزندش آوی را ثلاثی و آوی (به معنای رحم) خوانده‌اند. (ابوحیان، ۱۴۲۰ق، ج ۱۰، ص ۴۹۷) حمزه هنگام وقف همزه را تسهیل بین بین نموده است. (البناء، ۱۴۰۷ق، ص ۶۱۶)

یتیم در قرائات مشهور به نصب خوانده شده اما در قرائتی ضعیف یتیم مرفوع خوانده شده است. (علم الهدی، ۱۴۳۱ق، ج ۳، ص ۴۶۶) اماله نیز در آوی درست مانند اماله در ضحی است.
آیه هفتم: جمهور «ضالا» را منصوب خوانده‌اند، اما حسن آن را به رفع خوانده است. (ماوردی، ۱۴۳۱ق، ج ۶، ص ۲۹۴) قرطبی این خوانش را نه قرائت بلکه تفسیر دانسته است. (قرطبی، ۱۳۸۴ق، ج ۲۰، ص ۹۹)

حسن هدی را به ضم هاء خوانده است. (ماوردی، ۱۴۳۱ق، ج ۶، ص ۲۹۴) اماله در هدی نیز کاملا مشابه اماله در ضحی است.

آیه هشتم: الیمانی محمد ابن سمیع عائلا را عیلا (بر وزن فعیل)، ابن مسعود طبق نقل ابن خالویه غریم و در نقلی دیگر عدیم خوانده است، فراء می‌گوید در مصاحف عبدالله عدیم را دیده است. (عکبری، ۱۹۹۶م، ج ۲، ص ۷۲۲، ابن خالویه، ۱۹۲۴م، ص ۱۷۵؛ فراء، ۱۹۸۰م، ص ۲۷۴؛ ابن یوسف، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص ۵۳۹) اغلب علما قرائات ابن مسعود را تفسیر می‌دانند. (الخطیب، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۴۸۳) همچنین عیسی عائلا را به اماله خوانده است. (ابن خالویه، ۱۹۲۴م، ص ۱۷۵)

اماله در اغنی همانند اماله در ضحی است و درست مانند آوی حمزه در وقف همزه را به تسهیل بین بین قرائت نموده. (البناء، ۱۴۰۷ق، ص ۶۱۶)

آیه نهم: تقهر را جمهور با قاف خوانده‌اند، اما ابن مسعود، ابراهیم تیمی، نخعی، شعبی، الاشهب العقیلی به جای تقهر، تکهر خوانده‌اند؛ در مصحف عبدالله نیز تکهر ضبط شده است (فراء، ۱۹۸۰م، ج ۳، ص ۲۷۴؛ ابوحیان، ۱۴۲۰ق، ج ۱۰، ص ۴۹۸؛ رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۳۱، ص ۲۰۰؛ ابن خالویه، ۱۴۲۷ق، ص ۵۲۵) گروهی معنای تکهر و تقهر را یکی دانسته، گروهی دیگر اختلاف معنا گزارش نموده‌اند. (ابن یوسف، ۱۴۱۴ق، ج ۶، ص ۵۳۹؛ فیروزآبادی، ۱۹۷۳م، ج ۴، ص ۲۲۵؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۵، ص ۳۸۳)

آیه دهم: نگارنده به اختلاف قرائتی در این آیه دست نیافت.

آیه یازدهم: ابن خالویه به نقل از فراء مدعی است یکی از اعراب به جای فحدث، برای فراء فخر خوانده و در پاسخ به اعتراض فراء خبر و حدث را یکی دانسته است. همچنین زمخشری این قرائت را منتسب به امیرالمومنین علیه افضل التحية و الثناء و الصلوات می‌نماید. (ابن خالویه، ۱۹۲۴م، ص ۱۷۵؛ ابن خالویه، ۱۳۶۰ق، ۱۲۳؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۷۶۹) نگارنده این مورد را در صورت صحت انتساب بیشتر به معنا نزدیک می‌داند تا قرائت؛ زیرا اولاً جز کشف نگارنده به منبع دیگری (خصوصاً در سده نخستین) دست نیافت که به چنین قرائتی اشاره نموده باشد، ثانیاً طبق نقل فراء حداقل برخی از اعراب معنای حدث و خبر را یکی می‌دانسته‌اند. ثالثاً هیچ کدام از افرادی که از ایشان قرآن را اخذ کرده‌اند آیه را با خبر به جای حدث نخوانده‌اند.

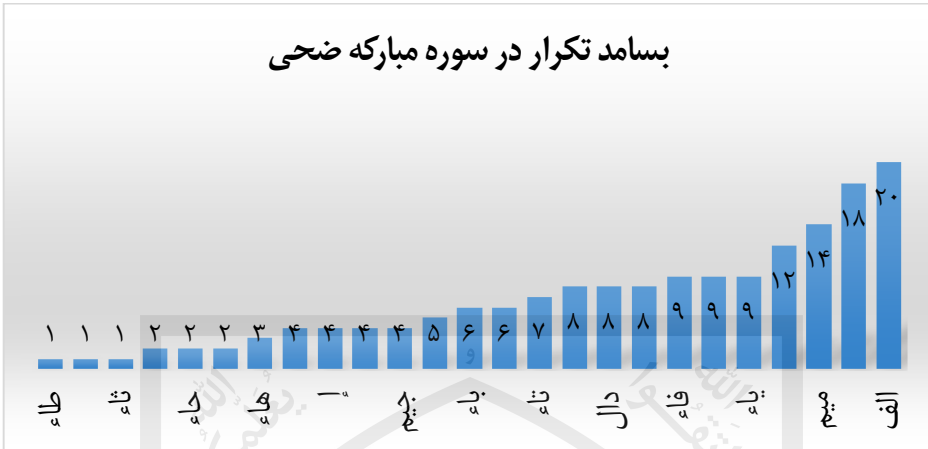
بررسی آوایی

چنان که در بخش اختلاف قرائت دیده شد در میان قرائات مشهور قرآن اختلاف قرائتی که تاثیر جدی آوایی، لغوی یا نحوی داشته باشد موجود نیست. اختلاف در شیوه قرائت حرف الف نیز غیر مختص به این سوره و مربوط به مبنای کلی قاری در قرائت بوده است، بر این مبنای بررسی‌های آوایی بر مبنای قرائت حفص از عاصم که قرائت مشهور است بیان و در مقام مقایسه نیز همین قرائت ملاک خواهد بود.

سوره مبارکه ضحی بدون احتساب بسم الله الرحمن الرحيم یگانه سوره‌ای است که شامل ۱۱۴ مقطع صوتی است، سوره ۱۱ آیه (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۷۴۲ و رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۳۱، ص ۱۹۰) و ۴۰ واژه را در خود جای داده است؛ قابل ذکر است که تعداد سور قرآن ۱۱۴ عدد بوده، سوره ضحی بنا بر یکی از نقل‌ها یازدهمین سوره نازل شده بر رسول خدا ﷺ است. (المیدانی، ۱۳۶۱، ص ۵۵۳) و سن آن جناب هنگام بعثت ۴۰ سال بوده است. (مسعودی، بی‌تا، ص ۱۹۸؛ ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۵۲) به علاوه مطابق برخی از نقل‌ها سوره ضحی بعد از انقطاع ۴۰ روزه وحی نازل شد (ابن خالویه، ۱۴۰۱ق، ص ۳۷۳) بر بسامدترین حرف حروف الفبا با احتساب تشدیدها الف و از مابقی حروف طبق نمودار زیر در سوره استفاده شده است.

بسامد تکرار در سوره مبارکه ضحی

می‌دانیم حروف جهر ۱۹ حرف شامل حروف الف، ظاء، لام، قاف، نون، دال، یاء، ضاد، غین، میم، زاء، راء، طاء، همزه، واو، ذال، باء، عین و جیم بوده حروف ده گانه همس در عبارت سکت فحشه شخص جمع شده‌اند (ابن الباذش، بی تا، ص ۶۲) بر این اساس حروف جهر در سوره ۱۳۰ بار و حروف همس ۳۵ بار به کار رفته‌اند.

حروف شدیدیه در عبارت أجد قطب کت و حروف متوسطه در عبارت لن عمر جمع شده‌اند، ۱۶ حرف باقی مانده جزو حروف دارای صفت رخوت به شمار می‌آیند. (ابوالوفاء، ۲۰۰۳م، ص ۱۵۹) بر این مبنا سوره مبارکه ضحی مشتمل بر ۴۲ حرف شدید، ۵۲ حرف متوسط و ۷۱ حرف رخوت دار است. (می‌دانیم همه حروف متوسط و شدید به جز کاف و تاء مجهور نیز هستند.)

حروف دارای صفت استعلاء عبارتند از ۷ حرف خصّ ضغط قظ، مابقی حروف الفبای عربی دارای صفت استفال هستند (الحنبلی، ۱۴۲۲ق، ص ۴۸) بر این مبنا در سوره مبارکه ضحی ۱۰ حرف از حروف مستعلی و مابقی حروف دارای صفت استفال هستند. (تمام حروف مستعلی به جز صاد و خاء مجهور هستند، تمام حروف مستعلی به جز قاف و طاء از حروف رخو هستند.)

حروف مطبقة عبارتند از ۴ حرف صاد، ضاد، طاء و ظاء (النویری، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۲۴۱) مابقی حروف الفبا دارای صفت انفتاح هستند بر این اساس تعداد حروف مطبقة در سوره مبارکه

۱. برخی حروف متوسط را ملحق به حروف خفیفه کرده‌اند. (به عنوان مثال: ابن الباذش، ۱۴۳۱ق، ص ۶۲).

ضحی به ۷ عدد می رسد ما بقی حروف دارای صفت انفتاح هستند. (همه حروف مطبق مستعلی هستند، همگی جز صاد مجهور و همگی جز طاء رخو هستند)
حروف دارای صفت ادلاق در شش حرف فر من لب منحصر هستند ما بقی حروف دارای صفت اصمات هستند. (نصر، بی تا، ص ۱۴۳) بر این مبنا در سوره مبارکه ضحی ۶۳ بار حروف ادلاق تکرار شده اند و مابقی موارد دارای صفت اصمات هستند.

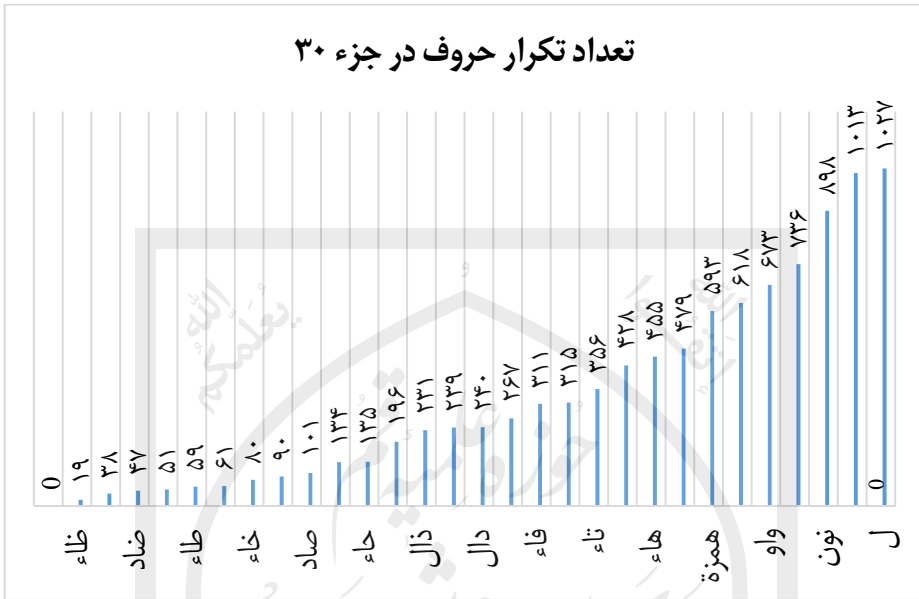
در جزء ۳۰ قرآن کریم حروف مهموسه سوره های نبا، نازعات، عبس، تکویر، انفطار، مطففین، انشقاق، بروج، طارق، اعلی، غاشیة، فجر، بلد شمس، لیل، ضحی، انشراح، تین، علق، قدر، بینه، زلزال، عادیات، قارعة، نکاثر، عصر، همرة، فیل، قریش، ماعون، کوثر، کافرون، نصر، لهب، توحید، فلق، ناس به ترتیب حدود ۱۸، ۲۴، ۲۷، ۲۱، ۲۰، ۱۶، ۲۱، ۱۸، ۲۱، ۲۵، ۲۲، ۲۱، ۲۱، ۲۱، ۲۵، ۲۰، ۲۱، ۲۷، ۲۰، ۱۶، ۲۰، ۲۴، ۲۲، ۲۵، ۲۱، ۱۹، ۲۴، ۲۰، ۱۶، ۲۳، ۲۵، ۱۴، ۲۵، ۹، ۲۸، ۲۵، ۲۳، ۲۰ و ۲۲ درصد از حروف سوره را تشکیل می دهد. (عزت، احمد ۱۴۲۶ق). بنیة السورة القرآنیة الواحدة فی جزء عم یتسائلون بروایة حفص عن عاصم دراسة صوتیة، پایان نامه دکتری، چاپ نشده، جامعة الموصل، جدول (۴۲) در ریشه های لغت نامه صحاح به عنوان یک نمونه تصادفی ۳۱.۱۲۳ درصد حروف مهموسه هستند. (موسی، ۱۹۷۸م، ص ۱۱۵)

درصد حروف دارای شدت نیز به ترتیب به عددی در حدود ۲۳، ۲۴، ۲۴، ۲۶، ۲۵، ۲۶، ۲۵، ۲۶، ۲۰، ۲۶، ۲۱، ۲۳، ۲۱، ۲۵، ۲۰، ۲۶، ۲۷، ۱۸، ۲۱، ۲۶، ۱۸، ۲۳، ۲۲، ۲۳، ۲۶، ۲۲، ۲۳، ۲۶، ۲۰، ۲۲، ۲۵، ۲۹، ۲۲، ۲۳، ۲۶، ۲۰، ۲۳، ۲۶، ۲۵، ۲۰، ۲۶، ۲۷، ۱۸، ۱۵، ۱۸، ۱۵، ۱۶، ۱۸، ۱۹، ۲۹، ۲۵، ۱۶، ۱۸، ۱۹، ۱۴، ۳۱، ۳۱، ۲۷، ۲۸، ۲۳، ۲۱، ۲۱، ۱۲ می رسد. (عزت، احمد ۱۴۲۶ق). بنیة السورة القرآنیة الواحدة فی جزء عم یتسائلون بروایة حفص عن عاصم دراسة صوتیة، پایان نامه دکتری، چاپ نشده، جامعة الموصل، جدول (۴۲) در ریشه های لغت نامه صحاح به عنوان یک نمونه تصادفی ۳۱.۰۲۲ درصد حروف دارای شدید، ۳۳.۰۹۵ درصد متوسط و ۳۵.۸۸۳ درصد حروف دارای صفت رخوت هستند. (موسی، ۱۹۷۸م، ص ۱۱۳)

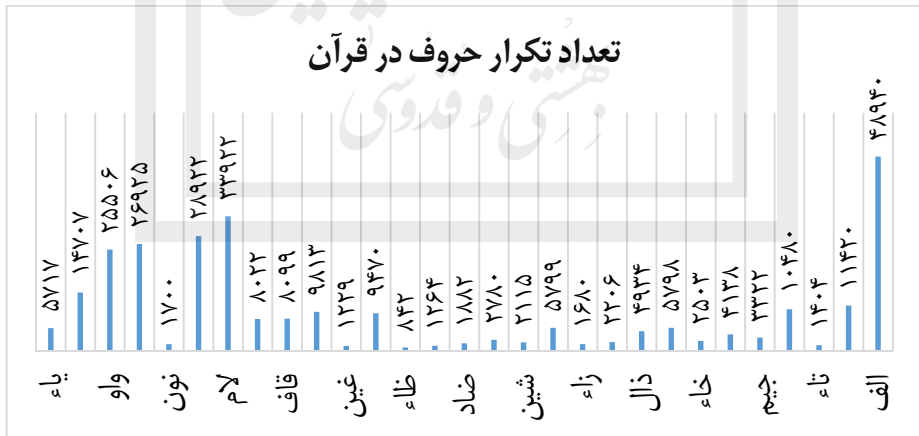
اما حروف دارای صفت استعلاء نیز به ترتیب درصدی در حدود ۵، ۵، ۷، ۵، ۳، ۳، ۳، ۳، ۶، ۳، ۵، ۶، ۵، ۷، ۵، ۵، ۸، ۵، ۶، ۴، ۴، ۶، ۴، ۷، ۳، ۲، ۱۵، ۴، ۴، ۶، ۴، ۱، ۳، ۳، ۳، ۶، ۱۰، ۳، ۵، ۶، ۵، ۶، ۷، ۵، ۵، ۸، ۵، ۵، ۶، ۴، ۴، ۶، ۵، ۸، ۵، ۵، ۷، ۶، ۷، ۳، ۳، ۲، ۱۵، ۴، ۴، ۶، ۴، ۱، ۳، ۳، ۳، ۶، ۱۰، ۳ را به خود اختصاص داده اند. (عزت، احمد ۱۴۲۶ق). بنیة السورة القرآنیة الواحدة فی جزء عم یتسائلون بروایة حفص عن عاصم دراسة صوتیة، پایان نامه دکتری، چاپ نشده، جامعة الموصل، جدول (۴۲)

به مناسبت در ادامه تعداد تکرار حروف الفبا در جزء سی و سپس در سرتاسر قرآن می‌آید^۱:

اما در سرتاسر قرآن این اعداد چگونه‌اند؟ (مطابق با ابن الجوزی، ۱۴۰۸ق، ص ۲۵۰):

۱. بر این مبنا واضح است که برخی از ادعاها مانند ادعای برخی مبنی بر دلالت خاص تکرار فراوان حرف لام در این سوره پایه چندان محکمی ندارد، چه آنکه این حرف از صامت‌های پر تکرار در سرتاسر قرآن است و نمی‌توان برای آن دلالت خاصی در سوره ضحی در نظر گرفت.

چنان که بیان آن گذشت سوره مبارکه ضحی از ۱۱۴ مقطع صوتی^۱ تشکیل شده است هجا نگاری سوره به شرح زیر است:^۲

(1)_ U _ U U _ (2)_ U _ U U U _ U U U _ (3)_ U _ U U U _ U (4)_ _ _ U U U _ U U U _ U
 U _ U (7)_ U U _ U _ U U U U U (6)_ _ U _ _ U U _ U _ U (5)_ _ U U U _ U _ _ U _
 U U (10)_ _ _ U U U _ _ U (9)_ _ _ U U _ U _ _ U (8)_ _ U _ U _ U U U U (11)_ _ U
 U U _ U U _ U _ _ U

۱. مقطع صوتی در زبان‌شناسی عربی معادل هجا در زبان‌شناسی فارسی است، زبان عربی مجموعاً ۵ مقطع صوتی را در خود جا داده است که به دو دسته ساکن و متحرک تقسیم می‌شوند مقاطع صوتی متحرک مقاطعی هستند که به حرف لین چه قصیر و چه طویل ختم می‌شود و مقاطع صوتی ساکن به حروفی ساکن ختم می‌شوند؛ ۵ مقطع صوتی موجود در زبان عربی عبارتند از:

۱. صوت ساکن + صوت لین قصیر (مثل: فَّ در فتح).
۲. صوت ساکن + صوت لین طویل (مثل حی در ضحی).
۳. صوت ساکن + صوت لین قصیر + صوت ساکن.
۴. صوت ساکن + صوت لین طویل + صوت ساکن (مثل ضال در ضالاً).
۵. صوت ساکن + صوت لین قصیر + صوت ساکن + صوت ساکن.

کلمه در زبان عربی با تمام لواحق و سوابقش از ۷ مقطع صوتی طولانی‌تر نمی‌شود هرچند که غالباً حداکثر به ۴ مقطع صوتی می‌رسد. (انیس، ۱۹۷۵م، صص ۱۶۴-۱۶۰).

۲. راهنما:

U: هجای کوتاه: صامت + مصوت کوتاه مثل تْ.

_: هجای بلند: ۱. صامت + مصوت بلند مثل پا.

۱. صامت + مصوت کوتاه + صامت مثل سَر.

U_: هجای کشیده: ۱. صامت + مصوت بلند + صامت مثل کار.

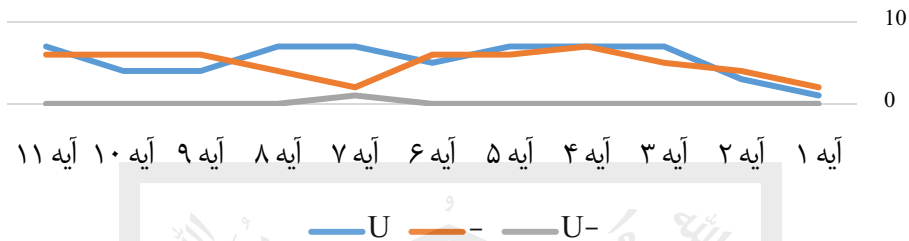
۲. صامت + مصوت کوتاه + صامت + صامت مثل سرد.

۳. صامت + مصوت بلند + صامت + صامت مثل سوخت.

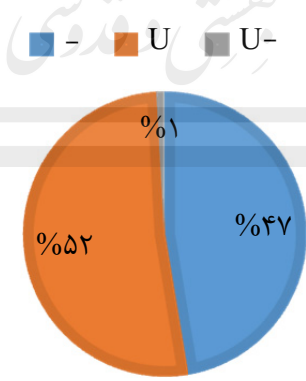

بر این مبنا نمودارهای ذیل ارائه می‌شود:

نوع هجاهای استفاده شده در سوره

علی‌رغم آنکه می‌دانیم دلالت مقاطع صوتی همواره حالتی یکسان ندارند و دلالت مقاطع بر مبنای هم نشینی آنان با یکدیگر شکل می‌گیرد (مبروک، ۱۹۹۳م، ص ۵۵) نمی‌توان از این نکته چشم پوشید که در ۱۲ وزن خوش‌آهنگ شعر فارسی که در دایره نجفی جای گرفته‌اند، دو وجه مشترک می‌توان یافت: ۱. عدم توالی بیش از دو هجای بلند ۲. غلظت بیش از ۵۰ درصدی هجاهای کوتاه در وزن. (حدادی، ناصر و سلمانی، مهدی (۱۳۹۷)، طبقه‌بندی اوزان شعر فارسی، فنون ادبی، ۲۳، صص ۱۲۴ - ۱۱۹) در وزن‌های اصلی دوایر عروضی شعر عربی نیز چنین نسبت‌هایی دیر یاب است.^۱ اما در سوره مبارکه ضحی با نسبت شگفت‌انگیز حدود ۵۲ درصد مواجه می‌شویم!

کفر و قریم منجی و معصم

۱. مثل: من معشر حبه‌م دین و بغضه‌م (زکی، ۱۴۲۴ق، ص ۱۰۴) با نسبت سه هفتم!

قابل تامل آنکه این نسبت برای سایر سوره‌های مبارکه جزء سی ام قرآن به ترتیب به قرار زیر است:
۳۸.۰۲، ۴۲.۷۱، ۴۳.۲۷، ۴۸.۱۶، ۳۹.۷۰، ۳۹.۶۴، ۳۹.۸۹، ۴۰.۲۲، ۳۳.۷۸، ۴۱.۵۷،
۴۰.۲۴، ۴۴.۴۱، ۴۱.۸۲، ۴۰.۶۲، ۴۱.۷۴، ۵۱.۷۵، ۴۳.۰۷، ۴۴.۰۸، ۳۶.۵۱، ۳۴.۳۲،
۴۳.۷۰، ۳۸.۶۱، ۵۰.۹۰، ۳۳.۳۳، ۳۹.۴۷، ۳۸.۴۶، ۴۶.۱۵، ۴۱.۶۶، ۳۴.۰۹، ۳۹.۱۳،
۳۷.۰۳، ۳۷.۲۸، ۳۶.۷۳، ۴۰.۳۸، ۳۷.۹۳، ۳۹.۵۸، ۳۲.۵۵. (عزت، احمد (۱۴۲۶ق). بنیة
السورة القرآنية الواحدة في جزء عم يتسائلون برواية حفص عن عاصم دراسة صوتية، پایان نامه
دکتری، چاپ نشده، جامعة الموصل، جدول ۴۳)

بر این مبنا نسبت متوسط غلظت این هجا در این جزء از قرآن کردیم ۴۱.۵ درصد خواهد بود.
علاوه بر نسبت هجاهای کوتاه به بلند که در سرتاسر جزء ۳۰ بالاترین درصد را به خود
اختصاص داده است، حاصل جمع نسبت هجاهای کوتاه و هجاهای بلند حاصل از هم نشینی
یک صامت و دو مصوت کوتاه (یا یک مصوت بلند) نیز در این سوره به نسبت شگفت انگیز
۷۱.۰۵ درصد می‌رسد این نسبت که بالای ۷۰ درصد است در سرتاسر جزء ۳۰ جز در ۲ سوره
دیگر یافتنی نیست:

الشمس (۷۳.۰۷ درصد) و قدر (۷۴ درصد)

ضرباهنگ سریع و متناوب جمالات فضای موسیقایی سوره را کاملاً متناسب با محتوای تناوب
و استمرار وحی و شدت نفی گمان کفار قرار داده است. (عزت، احمد و رافع، عبدالله مالو (۱۴۳۰ق)،
سورة الضحی، آداب الرافدین، ش ۵۴ عزت، احمد و رافع، عبدالله مالو (۲۰۱۳م)، سورة الفیل دراسة صوتية،
مجلة كلية العلوم الاسلامية، مج ۷، ش ۱۳)

هجاهای‌ها بلند حاصل از هم نشینی یک صامت و یک مصوت بلند در سه آیه نخست به
ترتیب یک، دو و سه مورد هستند که در قالب سه الف خود را نشان داده‌اند، این فضا سازی
کاملاً متناسب با فضای نزول سوره مبارکه در مقام تسلی رسول خدا است. پر مقطع‌ترین آیه
سوره که در آن نسبت هجاهای کوتاه دقیقاً ۵۰ درصد بوده ضرباهنگ سریع تری دارد، آیه ۴
است. (به نظر می‌رسد تکیه‌ی آوایی کلام بر این آیه است^۱)

۱. همانگونه که تأکیدهای متعدد نحوی و فصل آیه بعد که می‌تواند به دلیل پاسخ از سؤال مقدر درباره این آیه
باشد موید این نکته هستند که تکیه بلاغی و نحوی نیز بر روی این آیه است.

مقاطع صوتی آیات در تمامی آیات به هجای بلند ختم می‌شود سه آیه پایانی منتهی به هجای بلند حاصل از هم نشینی دو صامت با یک مصوت کوتاه می‌شوند که در کنار سکون اجباری فعل امر قاری را به توقیفی اجباری در قرائت خود وا می‌دارد.

فواصل آیات از عناصر اساسی و مهم در تصویر سازی صوتی قرآن دارند، به عبارتی دیگر هر بخش از تصویر سازی آیات معمولا دارای فواصل مشابه یا متقارب هستند به علاوه آغاز موضوعات جدید نیز همواره با تغییر فاصله همراه است.^۱ (خضر، ۲۰۰۹م، ص ۱۵۲)

از طرفی سید قطب بر آن است که تنوع اسلوب موسیقایی و ایقاعی در قرآن بدون شک تابع قواعدی منسجم بوده تناسبی کامل با جو عمومی آیات دارد.^۲ (قطب، ۱۴۲۵ق، ص ۱۱۰) بر این مبنا به بررسی فواصل آیات در این سوره پرداخته می‌شود:

۸ آیه نخستین به مصوت بلند «ی»، ۲ آیه بعد به صامت «ر» (هر دو فعل نهی) و آخرین آیه به صامت «ث» (فعل امر) ختم می‌شود. از ۵۶۴ فاصله موجود در جزء ۳۰ قرآن کریم، ۱۸۹ مورد مختوم به الف هستند، عباس حسن دلالت صوتی الف لین در اواخر یا اواسط مصادر را بر بخشیدن خاصیت امتداد و کشش زمانی یا مکانی به محتوا می‌داند. (حسن، ۱۹۹۸م، ص ۹۷) شاکر نیز همزه ممدوده را صوتی می‌داند که به وسیله آن اراده تنبیه یا نداء یا اشاره می‌شود. (شاکر، ۲۰۰۳م، ج ۲، ص ۷۱۹)

به نظر می‌رسد فحوا و محتوای ۸ آیه نخستین با بیان عباس حسن تناسب بیشتری داشته باشد، الف در ۸ آیه نخستین نظم آهنگی بی نقص برای مفهوم ادامه وحی، اطمینان، استبشار و شفقت ایجاد نموده است، به علاوه مصوت آ در تحت تاثیر قرار دادن مخاطب به لحاظ عاطفی نیز اثری ملحوظ و محسوس دارد و به همین جهت استفاده از آن در مقام‌های نهاوند و صبا (با توجه به حزن و غم موجود در این دو مقام) مناسب شمرده شده است. (الکیال، خلیل (۲۰۱۹م)، الاقناع بالعواطف فی الخطاب القرآنی: سورة الضحی نموذجا، مجلة دراسات الثقافیة و اللغویة و الفنیة، ش ۹، صص ۳۸۷ - ۳۷۰)

۱. قول برخی مبنی بر آنکه فاصله عبارت است از «وصف لحد جملة انتهی معناها» به دلیل آیاتی چون کریمه ۱۵۱ و ۱۵۲ سوره مبارکه صافات و کریمه ۴ و ۵ سوره مبارکه ماعون مردود است.

۲. ایازی نیز تصریح می‌نماید که موسیقی در الفاظ قرآن دارای هماهنگی چه در لفظ و چه در معنا می‌باشد. (ایازی، ۱۳۸۳، ص ۱۴۳).

دو آیه دوم با صامت راء ختم شده‌اند، روشن است که استدامه وحی با استدامه امر به عدم قهر یتیم و عدم نهر سائل متفاوت است، چه آنکه اولی دوامی ثباتی در مقابل دوام تجدیدی دومی دارد، آمدن حرف راء با عنایت به صفت تکریر موجود در آن باز به نظم موسیقایی سوره کمک شایانی نموده است.^۱ (سعدانی، سلیم (۲۰۱۷م)، من دلالات العدول الصوتی فی الفاصلة القرآنیة سورة الضحی نموذجاً، مجلة علوم اللغة العربية و آدابها، ش ۱۱، صص ۱۵ - ۷) همچنین به نظر علایلی از حرف راء شیوع وصف فهم می‌شود. (العلایلی، بی‌تا، ص ۲۱۰) عباس حسن به استناد بررسی مصادری که به واسطه راء شروع شده‌اند مدعی است از میان ۳۲۸ مصدر، ۱۸۷ مصدر دلالت بر تحرک، تکرار و ترجیع دارند، ۹ فعل دلالت بر اسماء دال بر ترجیع و تکرار دارد (مثل رجس البعیر) و ۲۹ فعل دلالت بر ثبات و استقرار داشته‌اند، برخی از این ۲۹ فعلا دال بر حالاتی بوده‌اند که اضطراب به سکون ختم می‌شود و این موافق کلام ابن جنی در خصائص است که معتقد است عرب گاهی توالی حالات قبل، حین و بعد حدث را در فعل بازتاب می‌دهد (ابن جنی، بی‌تا، صص ۵۱۳ - ۵۱۱)

عباس حسن همچنین با بررسی ۳۵۲ مصدر که به حرف راء منتهی می‌شوند (در معجم الوسیط) مدعی است ۱۷۲ مصدر دلالتی روشن بر تحرک، تکرار و ترجیع دارند و ۲۰ مصدر دلالت بر حدوث اسماء دال بر تکرر، ترجیع و تحرک دارند. (حسن، ۱۹۹۸م، صص ۹۳ - ۸۵)^۲ تمامی این ویژگی‌ها ارتباطی واضح را میان مصادر مستعمل در زبان عربی با ویژگی‌های ذاتی

۱. خالی از لطف نیست که بدانیم حرف راء با وجود تلفظ پیچیده تری که نسبت به حروفی چون باء و میم دارد از پرکاربردترین صامت‌ها در زبان‌های مختلف است تا آنجا که جز در زبان چینی فقدان آن گزارش نشده است. (الدقاق، عمر (۲۰۰۶م)، حرف الراء دراسة صوتیة مقارنة، مجلة التراث العربی، ش ۱۰۴، صص ۴۹-۹).

۲. ممکن است کسانی اشکال نمایند که حرف راء پر تکرارترین حرف در ریشه‌های زبان عربی است (در بررسی ریشه‌های موجود در لغت نامه صحاح) و بیش از ۱۰۰۰ بار فقط در ریشه‌های ثلاثی عربی به کار رفته است (موسی، ۱۹۷۸م، ص ۶۱) اما در این بررسی تنها ۶۸۰ مصدر انتخاب شده‌اند. در پاسخ بیان می‌شود: اولاً در صحاح تنها ۲۷۱ ریشه ثلاثی که با حرف راء شروع می‌شود و ۳۷۶ مصدر که به حرف راء ختم می‌شود ضبط شده است که مجموعاً حاصل آن‌ها ۶۴۷ مصدر خواهد بود (موسی، ۱۹۷۸م، ص ۵۶) که البته از تعداد مصادر مورد بررسی عباس حسن کمتر است، مضافاً بر آنکه از آنجا که نمونه مورد بررسی عباس حسن شرایط نمونه تصادفی را دارد، نتایج آن قابل اعتنا خواهد بود.

حرف راء تبیین می‌نماید و روشن می‌کند که حقیقتاً بین راء و معانی چون تکرار و ترجیع و تحرک ارتباطی نهفته است.

اما در آیه آخر سوره مبارکه خداوند عز اسمه از واژه‌هایی چون خبر عدول فرموده و فعل امر از ماده خام حدث را استعمال نموده است، در این آیه به لحاظ ساختار جملات از نهی به بیان نعم عدول شده همچنین نسق کلام که در دو آیه قبل شکل گرفته بود از میان رفته است^۱؛ در سرتاسر قرآن نگارنده جز دو آیه که منتهی به حرف ثاء باشند دست نیافت، مورد دیگر کریمه ۴ سوره مبارکه قارعه است.^۲ هر دو آیه در برهم زدن فاصله قبلی و عدم مشارکت در ایجاد فاصله‌ای جدید مشترک هستند. صوت ثاء دارای صفت تفضی است و انتشار صوتی تداعی گر انتشار تحدیث نعم در اطراف و جهات مختلف است (عتیق، ۲۰۱۰م، ص ۳۲۹) عباس حسن می‌گوید از میان ۸۳ مصدر منتهی به حرف ثاء که بررسی نموده است، ۴۴ مصدر دلالت بر پخش نمودن، درهم آمیختن و جمع‌آوری بی‌قاعده (همراه با کمی رقت) دارند، ۲۱ مصدر نیز دلالت بر رقت و نرمی و متعلقات جنس مونث دارند.^۳ (حسن، ۱۹۹۸م، صص ۶۱ و ۶۳) ابن جنی نیز کلامی مشعر به بیان عباس حسن را در خصائص بیان می‌دارد و می‌گوید: گاهی عرب اصوات یک کلمه را با عنایت به مراحل حدوث آن معنا انتخاب می‌کند و مثال آن را کلمه بحث می‌داند؛ در پایان در دلالت حرف ثاء بیان می‌دارد و «و الثاء لثفت و البث للتراب». (ابن جنی، بی‌تا، ج ۱، ص ۵۱۲) بر این مینا استخدام این صامت هم در سوره مبارکه قارعه هم در سوره مبارکه ضحیٰ تناسب کامل با محتوای آیات دارد.

۱. هناء در این باره می‌گوید از آنجا که در خروج از نسق کلام معانی سلبی وجود دارد که شایسته قرآن نیست ما این عدول را خروج از نسج ندانسته بلکه می‌گوییم اسلوبی یگانه است که تنها شایسته قرآن است. (سعدانی، هنا (۲۰۱۲م)، الحروف العربیة دراسة فی تطورها و العلاقة بین الرسم و الصوت و المعنی، پایان نامه دکتر، دانشگاه ورقله) نگارنده بر آن است که تغییر عنوان چاره این مسئله نبوده و لازم است با اندیشه در پی کشف راز مطلب باشیم.

۲. «يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ».

۳. برخی شاید با عنایت به معانی که با حرف ثاء شده‌اند، ثاء را بدون دلالت خاصی یافته‌اند و شاید تعبیر ثاء ثریه در اسرار الحروف نیز دلالت بر کثرت معانی داشته باشد. (زرقة، ۱۹۹۳م، ص ۱۲۹) برای بررسی دلایل عباس حسن برای مصادر آغاز شده با ثاء رجوع کنید به: حسن، ۱۹۹۸، صص ۶۷-۵۹.

نتیجه‌گیری

در قرائات سبعة مشهوره اختلافی معنادار که باعث تغییر در بررسی‌های آوایی باشد وجود ندارد. در بررسی سایر قرائات نیز عمده اختلافات تفاوت محسوسی در بررسی‌های آوایی قرائت حفص از عاصم ایجاد نمی‌کنند. نسبت تعداد حروف مهموسه و حروف مستعلیه به کل حروف در سوره ضحی نسبت به میانگین این نسبت در سایر سوره‌های جزء ۳۰ تقریباً مساوی و این نسبت درباره حروف شدیدة اندکی بالاتر از میانگین است اما غلظت هجاهاى کوتاه به طرز معناداری بالاتر از میانگین این جزء بوده که تناسبی کامل با محتوای سوره دارد، حروف انتهایی آیات دو فاصله الف مقصوره (در ۷ آیه نخست) و راء (در دو آیه دوم) را در ۱۰ آیه نخستین تشکیل داده‌اند آیه ۱۱ ام فاصله آیه قبلی را از میان برده و در تشکیل فاصله‌ای جدید نقش نداشته است محتوای آیات با ویژگی‌های حروف فواصل تناسب واضحی دارند.

مدرسه شهیدین
بهشتی و قدوسی

فهرست منابع

۱. قرآن کریم به روایت حفص از عاصم.
۲. ابن ابی طالب (۱۴۰۲ق). *التبصرة في القراءات السبع* (الثانية). الهند: الدار السلفية.
۳. ابن الباذش، أحمد بن علی (بی تا). *الإقناع في القراءات السبع*. دار الصحابة للتراث.
۴. ابن الجزری، محمد ابن محمد (۱۴۲۰ق). *شرح طيبة النشر في القراءات* (الثانية). بیروت: دار الکتب العلمية.
۵. _____ (بی تا). *النشر في القراءات العشر*. المطبعة التجارية الكبرى.
۶. ابن الجوزی، عبد الرحمن بن علی (۱۴۰۸ق). *فنون الأفتان في عیون علوم القرآن* (الأولى). بیروت: دار البشائر.
۷. ابن الدريد، أبو بكر محمد بن الحسن (۱۹۸۸م). *جمهرة اللغة* (چاپ اول). بیروت: دار العلم للملايين.
۸. ابن العطية، عبد الحق (۱۴۲۲هـ). *المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز* (چاپ اول). بیروت: دار الکتب العلمية.
۹. ابن جنی، أبو الفتح عثمان (بی تا). *الخصائص* (الثالثة). بیروت: دار الکتب العلمية.
۱۰. _____ (۱۴۲۰ق). *المحتسب في تبیین وجوه شواذ القراءات والإيضاح عنها*. وزارة الأوقاف - المجلس الأعلى للشئون الإسلامية.
۱۱. ابن خالويه، أبو جعفر محمد بن أحمد (۱۴۲۷ق). *إعراب القراءات السبع وعللها* (الأولى). بیروت: دار الکتب العلمية.
۱۲. ابن خالويه، الحسين ابن احمد (۱۳۶۰ق). *إعراب ثلاثين سورة من القرآن الكريم*. القاهرة: مطبعة دار الکتب المصرية.
۱۳. _____ (۱۴۰۱ق). *الحجة في القراءات السبع* (الرابعة). بیروت: دار الشروق.
۱۴. _____ (۱۹۲۴م). *مختصر في شواذ القرآن*. مصر: المطبعة الرحمانية.
۱۵. _____ (۱۹۲۴م). *مختصر في شواذ القرآن*. مصر: المطبعة الرحمانية.
۱۶. ابن سعد، أبو عبد الله محمد (۱۴۱۰ق). *الطبقات الكبرى* (الأولى). بیروت: دار الکتب العلمية.

١٧. ابن يوسف، سمين، احمد (١٤١٤ق). *الدر المصون في علوم الكتاب المكنون* (چاپ اول). بيروت: دار الكتب العلمية.
١٨. أبو الوفاء، علي الله ابن علي (١٤٢٤ق). *القول السديد في علم التجويد* (الثالثة). دار الوفاء؛ المنصورة.
١٩. ابوحيان، محمد بن يوسف (١٤٢٠ق). *البحر المحيط في التفسير*. بيروت: دار الفكر.
٢٠. الازهرى، خالد بن عبد الله (١٤٢١ق). *شرح التصريح على التوضيح أو التصريح بمضمون التوضيح في النحو* (الاولى). بيروت: دار الكتب العلمية.
٢١. انيس، ابراهيم (١٩٧٥م). *الأصوات اللغوية* (الخامسة). قاهره: مكتبة الأنجلو المصرية.
٢٢. ايازى، محمد على (١٣٨٣ش). *قرآن اثرى جاويدان*. تهران: كتاب مبین.
٢٣. آلوسى، محمود بن عبدالله (١٤١٥ق)، *روح المعاني في تفسير القرآن العظيم والسبع المثاني* (چاپ اول). بيروت: دار الكتب العلمية.
٢٤. البنا، احمد بن محمد (١٤٠٧ق). *اتحاف فضلاء البشر بالقراءات الاربعة عشر* (الاولى). بيروت: عالم الكتب.
٢٥. حدادى، ناصر و سلمانى، مهدي (١٣٩٧)، *طبقه بندى اوزان شعر فارسى*، فنون ادبى، ش ٢٣.
٢٦. حسن، عباس (١٩٩٨م). *خصائص الحروف العربية ومعانيها*. منشورات اتحاد الكتاب العرب.
٢٧. الحنبلى، محمد بن بدرالدين (١٤٢٢ق). *بغية المستفيد في علم التجويد* (الاولى). بيروت: دار البشائر الإسلامية للطباعة والنشر والتوزيع.
٢٨. خضر (٢٠٠٩م). *فواصل الايات القرانية دراسه بلاغيه دلاليه* (الثانية). القاهرة: مكتبة الآداب.
٢٩. الخطيب، عبد اللطيف، مصلوح، سعد عبدالعزیز، العلوش، رجب حسن (٢٠١٥م). *التفصيل في اعراب آيات التنزيل* (چاپ اول). كويت: مكتبة الخطيب للنشر و التوزيع.
٣٠. الخفاجي، شهاب الدين أحمد (بى تا). *حاشية الشهاب على تفسير البيضاوى*. بيروت: دار صادر.
٣١. خوش منش، ابوالفضل (١٣٩٩). *نظامهنگ قرآن ائتلاف لفظ و معنا در كلام وحى* (اول). تهران: فرهنگستان هنر.
٣٢. الدانى، عثمان ابن سعيد (١٤٠٤ق). *التيسير في القراءات السبع* (الثانية). بيروت: دار الكتاب العربي.

۳۳. الدقاق، عمر (۲۰۰۶م)، *حرف الراء دراسة صوتية مقارنة*، مجلة التراث العربي، ش ۱۰۴.
۳۴. رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰هـ ش). *التفسير الكبير (مفاتيح الغيب)* (چاپ سوم). بیروت: دار إحياء التراث العربي.
۳۵. رشدى سويد، ايمن (۱۴۱۰ق). *التذكرة فى القرائات الثمان للامام ابى الحسن طاهر بن عبد المنعم بن غلبون*، پایان نامه ليسانس، چاپ نشده، جامعة ام القرى.
۳۶. زرقة، أحمد (۱۹۹۳م). *أسرار الحروف (الأولى)*. دمشق: دار الحصاد.
۳۷. زكى، الجعفرى الاديب، محمد (۱۴۲۴ق). *عروض آل الرسول (الأولى)*. مشهد: تكسوار حجاز.
۳۸. زمخشرى، محمود بن عمر (۱۴۰۷ق). *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الأفاويل فى وجوه التأويل (سوم)*. بيروت: دار الكتاب العربي.
۳۹. سعدانى، سليم (۲۰۱۷م)، *من دلالات العدول الصوتى فى الفاصلة القرآنية سورة الضحى نموذجاً*، مجلة علوم اللغة العربية و آدابها، ش ۱۱.
۴۰. سعدانى، هنا (۲۰۱۲م)، *الحروف العربية دراسة فى تطورها و العلاقة بين الرسم و الصوت والمعنى*، پایان نامه دكتورا، چاپ نشده، دانشگاه و رقله.
۴۱. سيويه، عمرو بن عثمان (بى تا). *كتاب سيويه و يليه تحصيل عين الذهب، من معدن جوهر الأدب فى علم مجازات العرب (الثالثة)*. بيروت: مؤسسه اعلمى.
۴۲. السيوطى، عبد الرحمن بن ابى بكر (بى تا). *همع الهوامع شرح جمع الجوامع فى النحو (چاپ اول)*. بيروت: دار إحياء التراث العربي.
۴۳. سيراڤى، حسن بن عبد الله (بى تا). *شرح كتاب سيويه (چاپ اول)*. بيروت: دار الكتب العلمية.
۴۴. شاكر، محمود محمد (۲۰۰۳م). *جمهرة مقالات الأستاذ محمود محمد شاكر (الأولى)*. قاهره: مكتبة الخانجي.
۴۵. طبرسى، فضل بن حسن (۱۳۷۲ش). *مجمع البيان فى تفسير القرآن (سوم)*. تهران: ناصر خسرو.
۴۶. عتيق، عبدالهادى (۲۰۱۰م). *ظواهر اسلوبيه فى القرآن الكريم (الأولى)*. الاردن: عالم الكتب الحديث.
۴۷. عزت، احمد (۱۴۲۶ق). *بنية السورة القرآنية الواحدة فى جزء عم يتسائلون برواية حفص عن عاصم دراسة صوتية*، پایان نامه دكتورى، چاپ نشده، جامعة الموصل.

٤٨. عزت، احمد و رافع، عبدالله مالو (١٤٣٠ق)، *سورة الضحى، آداب الرفادين*، ش ٥٤.
٤٩. _____ (٢٠١٣م)، *سورة الفيل دراسة صوتية*، مجلة كلية العلوم الاسلامية، مج ٧، ش ١٣.
٥٠. العكبري، ابو البقاء (١٤١٧ق). *اعراب القرائات الشواذ (الاولى)*. بيروت: عالم الكتب.
٥١. العلابي، عبدالله (بى تا). *مقدمة لدرس اللغة العرب او كيف نضع المعجم الجديد*. مصر: المطبعة العصرية.
٥٢. علم الهدى، على بن الحسين (١٤٣١ق). *نفائس التأويل (اول)*. بيروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات.
٥٣. عمر، احمد مختار و مكرم، عبدالعال سالم (١٩٨٨م). *معجم القرائات القرآنية (الطبعة الثانية)*.
٥٤. فارسي، ابو علي الحسن بن أحمد (١٤١٣ق). *الحجة للقراء السبعة (الثانية)*. بيروت: دار المأمون للتراث.
٥٥. فراء، يحيى بن زياد (١٩٨٠م). *معاني القرآن (چاپ دوم)*. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
٥٦. الفيروزآبادي، مجد الدين أبو طاهر، (١٣٩٣هـ). *بصائر ذوي التمييز في لطائف الكتاب العزيز*. قاهره: المجلس الأعلى للشئون الإسلامية لجنة إحياء التراث الإسلامي.
٥٧. قطب، ابراهيم شاذلى (١٤٢٥ق). *التصوير الفني في القرآن (السابعة عشرة)*. قاهره: دار الشروق.
٥٨. الكيال، خليل (٢٠١٩م)، *الاقناع بالعواطف في الخطاب القرآني: سورة الضحى نموذجاً*، مجلة دراسات الثقافية واللغوية والفنية، ش ٩.
٥٩. الماوردى، على بن محمد (١٤٣١هـ ق). *النكت والعيون*. بيروت: دار الكتب العلمية.
٦٠. مبروك، مراد عبدالرحمن (١٩٩٣م). *من الصوت الى النص*. قاهره: عالم الكتب.
٦١. المسعودى، أبو الحسن على بن الحسين (بى تا). *التنبيه والإشراف*. قاهره: دار الصاوي.
٦٢. موسي، على حلمى (١٩٧٨م). *دراسة إحصائية لجذور معجم الصحاح باستخدام الكمبيوتر*. الهيئة المصرية العامة للكتاب.
٦٣. النحاس، احمد بن محمد (١٤٠٩ق). *معاني القرآن (الاولى)*. مكة المكرمة: جامعة ام القرى.
٦٤. نصر، عطيه قابل (بى تا)، *غاية المرید في علم التجويد (السابعة)*. القاهرة (موجود در نرم افزار المكتبة الشاملة).
٦٥. النويرى، محمد ابن محمد ابن محمد، أبو القاسم (١٤٢٤ق). *شرح طيبة النشر في القراءات العشر (الأولى)*. بيروت: دار الكتب العلمية.